

KUTADGU BİLİĞ'DE YER ALAN MEKTUPLAR ÜZERİNE*

Kasımcan SADIKOV*
çev: Saidbek BOLTABAYEV**

ÖZ

İslami dönem Türkçe eserler arasında Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'i Türk edebiyatında birçok türde ilk olma özelliğini taşımaktadır. Mesnevi tarzında yazılmış olan bu eserde, edebi tür olarak nitelendirilebilecek mektuplar da vardır. Ayrıca bunlar ilk edebi mektup örnekleridir. Çalışmada *Kutadgu Bilig*'de yer alan edebi mektuplar öğeleri, yapı ve üslupları bakımından ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Kutadgu Bilig*, Karahanlı Türkçesi, metin öğeleri, mektup türü, anlatım üslubu.

ABSTRACT

Yusuf Has Hacib's *Kutadgu Bilig* is the first of many genres in Turkic literature among the Islamic period of Turkic works. There are also letters that can be described as literary genres in this work. Otherwise these are the first examples of literary letters in Turkic. In this article the literary letters in *Kutadgu Bilig* are discussed in terms of their structure, style and elements.

Key Words: *Kutadgu Bilig*, Karakhanid Turkic, text elements, genre of letter, expression style.

* Bu makale 11.11.2020 tarihinde dergimize gönderilmiş; 15.11.2020 tarihinde hakemlere gönderilme işlemi gerçekleştirilmiş; 25.12.2020 tarihinde hakem raporlarının değerlendirilmesi sonucu yayın listesine dâhil edilmiştir.

Makaleye atf şekli; Kasımcan SADIKOV-Çev. Saidbek Boltabayev, *Kutadgu Bilig*'de Yer Alan Mektuplar Üzerine, *Karabük Türkoloji Dergisi*, Cilt/Sayı: II (2020), Karabük 2020, s. 65-76.

ISSN 2667-7253/e-ISSN 2687-3885

* Prof. Dr., Taşkent Devlet Şarkınaslık Enstitüsü Klasik Filoloji Bölümü, kasimjonsadikov@gmail.com

** Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, sboltabayev@gmail.com

Giriş

Tarihte ilk defa mektuplar resmi vesikaların bir türü olarak meydana gelmiştir. Buna göre mektuplar, kendi yapısı, metin öğelerinin çeşitlerine göre resmî belgelere yakınlık gösterir.

Ancak bununla birlikte mektupları resmî belgelerden ayıran önemli özelliği de mevcuttur. Bu özellik mektupların edebi üslup ile yazılmış olmasıdır. Hatta Türk yöneticilerinin arasındaki resmî ve diplomatik yazışmalarda da bedii öğelerin hatırı sayılır biçimde yer aldığı görülür. Çünkü geçmişte komşu ülkelerin yöneticilerine gönderilen mektuplarda, diplomatik kurallar çerçevesinde, hitap edilen makama saygılı bir münasebet gösterilmiştir. Böylece mektuplarda resmî ve bedii üslubun senkretizmi meydana gelmiştir. Yine de üslupta resmîyetin daha ön planda olmasından dolayı uluslararası diplomatik yazışmalar ve mektuplar *diplomasi biliminde* ele alınır.

Genellikle mektuplarda yer yer mektup yazarının ince duyguları, psikolojik hissiyatı, maneviyatı ve estetik görüşleri, hitap edilen alıcıya olan saygısı ifade edilmiş olur. Mektubun etki gücü, bedii ve estetik derecesi birçok yönden mektubu yollayanın marifeti, ifade ve anlatımdaki ustalığı, kelimeleri doğru ve yerinde kullanmasına bağlıdır. Bütün bunların mektupta yer alması doğal olarak mektubun bedii bir metin olmasına sebep olur. *Mektubat* veya *mektup* türü olarak isimlendirilen tür *yazınbilimin* inceleme alanına girmektedir.

Türkçe mektup türünün geçmişi Orta Çağın ilk yıllarına kadar dayanmaktadır. Daha o yıllarda Türkçe mektup yazma sanatı, metin öğeleri sistemi sağlam bir şekilde tesis edilmiş olduğu önemlidir. Bize kadar ulaşan ilk Türkçe mektuplar dahi mektup sanatının muhteşem örnekleri olarak kaleme alınmıştır.

***Kutadgu Bilig* Eserindeki Mektuplar Türkçe Mektup Türünün İlk Örnekleridir**

İlk Türk-İslam şairi olan Yusuf Has Hacib tarafından 1069 yılında yazılan *Kutadgu Bilig* adlı eser Türk edebiyatının mükemmel bir örneği olması bakımından Türkolojinin en önemli kaynak eserlerinden biri durumundadır. Eser Türk edebiyatına ait pek çok türün ilk örneklerini bünyesinde barındırır. Naat, vasiyetname, şikayetname gibi türlerin yanında eserde yer alan manzum mektuplar da Türk edebiyatında türünün ilk örnekleridir.

Eserde kahramanların yüz yüze görüşmeleriyle ilgili dört adet manzum mektubu yer almıştır (*bkz.*: Sadıkov 2016, 177–185). Bu mektuplardan biri vezir Ay Toldı'nın *ilig*, yani hükümdara yazdığı mektup, iki adedi hükümdar Kün Togdı'nın bilge Odgurmuş'a gönderdiği mektup, sonuncusu ise Odgurmuş'ın hükümdara yazdığı cevap yazısıdır. Mektuplar mesnevi tarzında (*kafiye düzeni*:

a-a, b-b, c-c olup, arada dörtlükler de bulunmaktadır (*kafiyeye düzeni: a-a-b-a*). Mektupların başlangıcında yer alan *hamd* ve *naatlar* ise kaside yapısına sahiptir.

Mezkûr manzum mektuplar büyük bir mesnevi eserinin içinde yer alan ayrı bir müstakil eser olduğu için onların her biri, geleneğe göre *besmele* ile başlamıştır.

Orta Çağın ilk dönemlerinde yazılan daha eski mektuplardan farklı olarak *Kutadgu Bilig’de* yer alan manzum mektuplar edebi eser karakterlerinin sözünden (nutkundan) oluşmaktadır. Bu sebeple Eski Uygur vesikalarından farklı olarak mektup sonunda yazıldığı tarih (yıl-ay-gün olarak) gösterilmemiştir. Mektupların önemli bir özelliği de içeriğinde didaktiğin önemli yer tutmasıdır.

Mektuplar incelenirken doğrudan *Kutadgu Bilig’in* üç yazma nüshasının tıpkıbasımları esas alındı. Bu sebeple makalede yer alan transkripsiyon ve aktarımlar bize aittir.

Birinci mektup, vezir Ay Toldı’nın hasta yatağındaiken hükümdar Kün Togdı adına yazarak oğlu vasıtasıyla gönderdiği mektuptur (KB-N.55a,7–60a,4). Bu mektup eserde *bitig* (*mektup*), *ķumaru bitig* (*öğüt yazısı*), *öt-saw ķumaru* (*öğüt-nasihah*) olarak isimlendirilmiştir. Ay Toldı’nın bu mektubu KB Nemengan nüshasında 147 beyitten oluşmaktadır.

Bu mektupta ölümün insan için kaçınılmaz ve önlenemez olduğu, kişi hayattayken diğer insanlara iyilik yapması güzel bir fazilet olduğu konusunda nasihat arz edilmektedir. Bununla birlikte kendisinden sonra oğlu Ögdülmiş’in öksüz kalacağı, dolayısıyla vefatından sonra oğluna bakması, yetiştirmesini rica ederek hükümdara emanet eder.

Bilindiği gibi Yusuf Has Hacib *Kutadgu Bilig* eserine Türkçe besmele ile başlamıştır. Eserin başlangıcı, unvanı olarak verilen besmele müellifin dilinden ifade edilmiştir. Besmele aşağıdaki gibidir:

*Bayat atı birlä sözüg başladım,
Törütkän, igidgän, keķürgän idim.*

“Tanrının adıyla söze başladım,
Yaratan, besleyen, bağıslayan İyem (Tanrım)” (KB-H.10,20).

*Bayat atı birlä sözin başladı,
Törütkän, igidkän, keķürgän idi.*

“Söze Tanrının adıyla [yani besmele yazmak ile] başladı,
Yaratan, besleyen, bağışlayan İyedir (Tanrıdır)” (KB-N.55a,7).

Eserde Ay Toldı’nın hükümdara yazdığı mektup da Türkçe besmele ile başlar. Ancak bu besmele yapısına göre Ay Toldı’nın dilinden ifade edilmemiş, dolaylı anlatım olarak müellif dilinden ifade edilmiştir:

Mektuplar eserde anlatılan olayların beyanı ile bağlanmıştır. Bu sebeple mektuplardaki besmele de mektup yazarının değil, *Kutadgu Bilig* yazarının dilinden dolaylı anlatım olarak verilmiş olmalıdır.

Bu mektupta besmeleden sonraki satırlar Ay Toldı’nın dilinden söylenmiştir. İlk olarak Allah’a hamd (4 beyit), sevgili Peygamber’e (*habib sawcî*) naat (1 beyit) ve onun dört ashabına selam (1 beyit) edilerek hükümdarın ömrünün uzun olması dileğinde bulunulmuştur (1 beyit). Daha sonra mektubun asıl konusuna geçilmektedir. KB Nemengan nüshasında nedense mektubun son bölümü yoktur; mektup hükümdar için verilen nasihatler ile tamamlanmıştır.

İkinci mektup hükümdar Kün Togdı tarafından Odogurmuş adına yazılan mektuptur (KB-N.118b,3–121a,15). KB Nemengan nüshasında mektubun tamamı 86 beyit.

Mektup başlangıcında Kün Togdı’nın dilinden söylenen besmele bu kısımda da doğrudan eser kahramanının dilinden değil, eser müellifinin dilinden dolaylı anlatım olarak verilmiştir:

*Bayat atı birlä sözüg başladı,
Törütkän, igiðkän, keçürgän, tedi.*

“Tanrının adı ile söze başladı,
Yaratan, besleyen, bağışlayan, dedi” (KB-N.118b,2).

Mektubun asıl içeriği Yusuf Has Hacib’in *ayur* sözü ile başlar ve diğer kısımlar dolaysız anlatım olarak Kün Togdı’nın dilinden ifade edilmiştir:

*Ayur: Men bitidim bayatim atı,
Bu at-ol qamuy türlüg igkä otı.*

“Dedi: Ben Tanrımın adını yazdım,
Bu ad her türlü hastalığın ilacıdır” (KB-N.118b,3).

Kün Togdı tarafında yazılan bu mektup da Allah’a hamd ile başlar, hamd toplam 8 beyitten ibaret. Hamddan sonra Oğgurmış’a selam izhar edilerek hâl hatır sorulur ve asıl amaç kısmına geçilir. Mektubun Oğgurmış’a selam kısmı aşağıdaki gibidir:

İligdin salām köñli aytu bitig

Bitidim, esänlik üzä, ey tetig.

“Hükümdardan selam, (ben) gönül sorarak mektup yazdım, esenlik sorarak, ey zeki.”

Esän bar-mu erki, et-öz inçlikin,

Nekü-teg yüdar erki ödläk yükin.

“Canın sağlıklı ve esen var mıdır?

Feleğin yükünü nasıl taşır acaba (diye mektup yazdım)” (KB-N.118b,11–12).

Yukarıdaki selamlama kısmından sonra mektubun ana bölümüne geçilmektedir.

Mektup devamında *Elig pandi Oğgurmışqa* (“Hükümdarın Oğgurmış’a nasihatı”) başlığı ile Kün Togdı’nın Oğgurmış için söylediği öğütlere de yer verilmiştir (KB-N.119b,3 dan sonraki beyitler).

Kün Togdı’nın mektubu:

Munu sözlädim men bitigin ulam,

Tügättim sözümnü quruttım qalam.

“İşte uzunca bir mektup ile sözlerimi söyledim, Sözümü bitirdim, kalemi kuruttum.”

cümleleri ile bitmektedir (KB-N.121a,14). Sonunda ise “kalan sözleri sana akraban ulaştıracaktır”, diye ilave etmiştir:

Taqi ma nekü erdi ersä sözüüm

Qadaşñ tegürgäy tilin, ay yüzüm.

“Daha ne sözlerim varsa,

Akraban kendi diliyle sana ulaştıracaktır, ey ay yüzlüm” (KB-N.121a,15).

Üçüncü mektup Odgurmış’ın hükümdara yazdığı cevap mektubudur (KB-N.136a,14–138b,14). Odgurmış tarafından yazılan bu mektup KB Nemengan nüshasında 76 beyitten ibaret. Allah’a hamd kısmı 11 beyit, naat ise 1 beyitten oluşur.

Besmele bu mektupta da Odgurmış’ın dilinden değil, eser müellifinin dilinden beyan edilmiş olarak karşımıza çıkmaktadır:

Bayat atı birlä sözüg başladı,

Törütkün, igiðkän, keçürgän tedi.

“Tanrının adıyla söze başladı,

Yaratan, besleyen, bağışlayan, dedi” (KB-N.136a,13).

Mektup içeriğindeki asıl metin ise Odgurmış’ın dilinden verilmiştir.

Mektup Allah’a hamd ile başlar, sonrasında naat yer alır.

Bu geleneksel girişten sonra Odgurmış hükümdara selam ederek, onun gönderdiği mektubu okuduğunu, hükümdar mektubu ile ona büyük bir lütufta bulunduğunu beyan eder. Bu beyitler eserde aşağıdaki gibidir:

Eliğkä du’açı bitidim bitig,

Salāmın esänlik üzä, ey tetig.

“Hükümdara duacı olarak mektup yazdım, ey zeki, selam ile esenlik dileyerek [mektubu yazdım].”

Eliğ yarlıqamış bitig birlä söz,

Oqıdım bitigin, yaruğ boldi köz.

“Hükümdar mektubu ve sözü ile lütufta buyurmuş, mektubu okudum, gözüm parladı.”

*Öküš edgü yarlıy, tümän öt-irig,
Mejâ yarlıqamış qamuı sözlärig.*

“Çok sayıda iyi yarlık, sayısız öğüt ve nasihatler bu bütün sözleri ile bana büyük lütufta bulunmuş.”

*Yemä va ’da qılmış öküš edgülüg,
Ayırlıq, acıylar, yegü-keδgülüg.*

“Yine mevki, ihsan, yiyecek ve giysi gibi çokça iyilikler vaadinde bulunmuştur” (KB-N.136b,11–14).

Bu kısımdan sonra mektubun asıl amacına geçilmektedir.

Mektup aşağıdaki cümleler ile tamamlanır:

*Nekü bolıya mendin eligkä asıy,
Asıysız işi qılsa, bolmaz tatıy.*

“Benden hükümdara ne gibi fayda olur;
faydasız bir iş yapmakta huzur yoktur.”

*Özüm ’uzrî quldum men emdi seıä,
Qodu ber meni sen, serilmä mejä.*

“Şimdi ben senden özür diliyorum;
sen beni kendi halime bırak, bana hiddetlenme” (KB-N.138b,12–13).

Odgurmuş da mektubunun sonunda kalan sözlerini kardeşi Ögdülmiş’e söylediğini, bunları kendi ağzıyla ulaştıracağını ilave etmiştir:

*Taqı ma nekü söz yurütmış alin,
Qadaşım eşitti, tegurgäy tilin.*

“Yine ne gibi sözler konuşulmuş olduğunu

kardeşim işitti, dili ile ulaştıracak” (KB-N.138b,14).

Dördüncü mektup hükümdar Küntogdı'nın Odgurmuş adına ayrıca gönderdiği bir mektuptur (KB-N.142a,3–143a,13). KB Nemengan nüshasında toplam 40 beyitten oluşur.

Mektubun başındaki besmele bu durumda da eser müellifinin dilinden dolaylı anlatım olarak aktarılmıştır:

*Bayat atı birlä sözüg başladı,
Törütkän, keçürgän, igiðkän idi.*

“Tanrının adıyla söze başladı,
Yaratan, bağışlayan, besleyen Tanrı” (KB-N.142a,2).

Mektubun içeriği müellifin *ayur* sözü ile başlar ve diğer bütün kısımlar Küntogdı'nın dilinden *Miñ sanā-ol uyan täyrikä (Kadir Tanrıya binlerce senalar olsun)* diyerek Allah'a hamd kısmı ile devam eder (KB-N.142a,3). Hamd 7 beyitten, peygamber ve sahabelere selam kısmı birer beyitten ibaret.

Küntogdı'nın Odgurmuş'a müracaatı selam ve hâl hatır sormak ile başlar. Mektuptaki selam kısmı şöyledir:

*İligdin öküş ögdi, yüz miñ salam
İdurmän señä, ey uquşi tamam.*

“Öncelikle çokça övgü, binlerce selam
Gönderirim sana, ey zekâsı kâmil olan.”

*Bitidim köñül aytu idtim bitig,
Nekü-teg turursän, ey bilgä tetig? –*

“Gönül sorarak yazdım ve mektup gönderdim,
Hâlin nasıldır, ey zeki, alim?” (KB-N.142a,12–13).

Bundan sonra Ögdülmiş’in gönderilme sebebini belirterek asıl amaca geçilmiştir.

Küntogdı’nın mektubu sözü kısa tutmanın fazileti hakkında veciz cümleler ile tamamlanır:

*Uzun sözlämiş söz erinçig bolur,
Uquşluş kişilar sözüg az qılır.*

“Uzunca sözlünen söz bıktırıcı olur,
Akıllı insanlar sözü kısa keserler.”

*Bu söz tap qıl emdi, adin sözläma,
Uquşqa, biligkä bolup ertimä. –*

“Şimdi bu söz ile yetin, başka söz söyleme,

(Sözü) zekâya, bilime bağlayarak arttırma” (KB-N.143a,11–12).

Küntogdı mektubunun sonunda “kalan sözleri akraban sana ulaştıracak” cümlesini ilave eder:

*Taqi ma nekü ersä qalmış sözüm
Qadaşih tegürgäy,tutuzdi özüm. –*

“Yine kalan ne gibi sözüm varsa,

Akraban sana ulaştıracak, kendim (ona) aktardım” (KB-N.143a,13).

Kutadgu Bilig eserinde yer alan mektuplarının metin öğelerinin karşılaştırılması sonucunda aşağıdaki tabloyu elde etmemiz mümkün:

Metin öğeleri	I mektup	II mektup	III mektup	I V mektup
Giriş:				
<i>Allah’a hamd</i>	+	+	+	+
<i>Naat</i>	+		+	+
<i>Sahabelere selam</i>	+		+	+

<i>Mektubun gönderildiği kişiden hâl hatır sorma</i>		+	+	+
<i>Mektubun gönderilme amacı</i>		+	+	+
Ana bölüm: <i>Öğüt ve nasihatler</i>	+	+	+	+
Son bölüm: <i>Mektubun sonu</i>		+	+	+
<i>Kalan sözleri mektubu getiren kişinin ulaştıracağı hatırlatması</i>		+	+	+

Geçmişte hükümdarlar tarafından başka bir kişiye mektup gönderildiğinde mektup yazılıp tamamlandıktan sonra mürekkep kurutulmuş ve mektup dürülmüştür. Bundan sonra sağlam bir ip ile bağlanarak, üzerine mühür basılmıştır. Kitabet sanatındaki bu süreç *Kutadgu Bilig*'de çok güzel yankısını bulmuştur. Örneğin, Küntogdı, Odgurmuş'a gönderdiği ilk mektubunu tamamlayıp onu dürerek bağlar ve üzerine mühür basar: *Bitig türdi badî üzä tamyalap (Mektubu dürdü, üzerine mühür basıp bağladı)* diye tarif eder şair bu durumu (KB-N.121b,1).

Veya hükümdar Küntogdı'nın Odgurmuş'a gönderdiği ikinci mektubunda, yazı tamamlandıktan sonraki durum eserde aşağıdaki gibi betimlenmiştir:

*Tügätti bitig türdi, badî qatîy,
Qalam yuđti, qodti, quritti xañiy.*

“Mektubu tamamladı, dürdü, iyice bağladı,
Kalemimi yıkadı, koydu, mektubu kuruttu.”

*Kötürdi bitig, kör, üzä tamyalap,
Sunup berdi, Ögdülmiş aldı ulap.*

“Mektubun üzerine mühür basarak götürdü, uzattı, Ögdülmiş derhal mektubu aldı” (KB-N.143a,14–15).

Kutadgu Bilig’in kâtiplerin (*bitigçi, ilimya*) nasıl olması gerektiğinin anlatıldığı bölümünde Yusuf Has Hacib, yazı üslubu ve onun dış görünümüne de ayrıca dikkat göstermiştir. Müellifin belirttiğine göre kâtipler mektubu yüksek belagat derecesinde, bununla birlikte, nefis bir yazı ile yazmaları gerekir. Yusuf Has Hacib güzel yazılı mektubu *uz xař* olarak isimlendirir. Eski Türkçede *uz* kelimesi dil veya söz için kullanıldığında “hoş, cazip” anlamlarına; yazı veya mektup için kullanıldığında ise “güzel, nefis” anlamlarına gelir. Örneğın, *tili uz kişi* ifadesi geçer, bu “dili tatlı kişi”, yani “hoş konuşan kişi” demektir, *sözi uz* – “sözü hoş” anlamındadır (KB-N.100a,3). Yusuf Has Hacib mektubun güzel yazıyla yazılmasını vurgulayarak *Bitigdü xař uz bolsa, açlur köñül* (*Mektubun hattı güzel olursa, gönül açılır*) der (KB-N.101a,7).

Sonuç

Kutadgu Bilig eserinde kahramanlar tarafından karşılıklı yazılan mektuplar Türk edebiyatında mektup türünün ilk örnekleridir. Edebi tür olarak mektupların Türk-İslam edebiyatında ilk örnekleri olmasına rağmen eser son derece yüksek bir belagat derecesine sahip olduğundan bunları Eski Türk mektup türünün, mektup yazma sanatının güzel örnekleri dememiz mümkündür. Mektuplar manzum olmasına rağmen metnin düzeni ve öğeleri bakımından Eski Türk yazı dilindeki mektup hazırlanma gerekliliklerini eksiksiz olarak yerine getirdiğini düşünmekteyiz.

Yukarıda gösterilen mektuplar Türk edebiyatı tarihinde mektup türünün doğuşu ve tarihî gelişiminin araştırılmasında mühim bir kaynak olarak önem arz eder.

Kaynakça

KB-N – *Kutadgu Bilig* eserinin Arap harfli Nemengan (Fergana) nüshası: Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü, 1809 nolu yazma eser; *Kutadgu Bilig* (Nemengan/Fergana/Özbekistan nüshası). Tıpkıbasım. Hazırlayan E. Üşenmez. Ankara, 2013.

KB-H – *Kutadgu Bilig* eserinin Uygur harfli Herat (Viyana) nüshası: *Radloff V.V.* Kutadku-Bilik. Fasimile Uygurskoy Rukopisi. S.Petersburg., 1890; *Yusuf Has Hacib.* Kutadgu Bilig. Herat (Viyana-Avusturya) Nüshası. Tıpkıbasım. Hazırlayan E. Üşenmez. Ankara, 2014.

Sadıkov, K. (2016) İlk ve Orta Asırlarda Yaratılmış Türkî Hüccetler, Taşkent.

Sadıkov, K. (1989). *Kutadgu Bilig*'ning Til Hususiyetleri, Ölmes Abideler. Taşkent: Fen.

Fıtrat, A. (1928). *Özbek Edebiyatı Nemuneleri: Cilt I.* Taşkent: Özneşr.

Kocaoğlu, T. (2003). “Tarihî Türk Lehçeleri Metinlerinin Transkripsiyonlanmasında Kapalı é/i Meselesi”, *Türk Kültürü*, Temmuz-Ağustos, s. 266-281.